

В історії вищого навчального закладу, яким є Харківський національний університет, було багато ректорів. Майже за 200-річний період, починаючи з його засновника - В.Н. Каразіна, на чолі колективу викладачів були представники різних наук. Немало ректорів, які були пов'язані з тією ж наукою, наприклад фізикою, хімією або іншими. Серед ректорів були юристи і філософи, філологи і біологи, не говорячи вже про математиків, фізиків і хіміків. Нині чинний ректор, проф. В.С. Бакіров - соціолог. Тим більше уваги привертає до себе особу Михайла Мартиновича Алексеєнка (05.10.1848 - 18.02.1917) - єдиного ректора-фінансиста, який очолював Імператорський Харківський університет з 20 грудня 1890 року по першу половину 1899 року. Було б історичною несправедливістю не відзначити, що спроби фінансистів стати ректором були. Більш за інших на цю посаду претендував проф. П.І. Верба, член-корр. АН УРСР, завідувач і засновник кафедри фінансів і кредиту ХГУ з 1966 року. Але ректором тоді став проф. І.Є. Тарапов.

Особистість М.М. Алексеєнка заслуговує уваги за багатьма ознаками. Він - випускник університету 1869 р. - був залишений, як тоді зазначалося, «для приготування до професорського звання по кафедрі фінансового права». У 1870 році після читання двох пробних лекцій працював приват-доцентом. А в 1872 році захистив магістерську дисертацію. З 1873 року працює штатним доцентом, з 1879 року - екстраординарним, з 1880 року - ординарним професором університету. Майже 5 років був деканом юридичного факультету університету (1886-1890 рр.). 20 грудня 1890 року його призначають на посаду ректора, на якій він пропрацював майже 10 років (до другої половини 1899 г.). Таким чином, з урахуванням терміну навчання, М.М. Алексеєнко віддав Харківському університету 35 років. Помер він 18.02.1917 р. від тривалої і важкої хвороби.

Пік суспільного визнання М.М. Алексеєнка співпадає з його призначенням таємним радником, опікуном спочатку Казанського (1899-1901), потім Харківського навчального округу (1901-1906). 14 жовтня 1907 року він був вибраний в 111 Державну думу, де був членом бюджетної комісії і потім її головою. Зрозуміло, що як державна і посадова людина М.М. Алексеєнко був причетний до вирішення найважливіших питань розвитку Росії, керував однією з найважливіших ланок економіки - бюджетом.

Довгі роки ім'я М.М. Алексеєнка було забуте і згадувалося лише в деяких роботах істориків, останнім часом же все частіше згадується економістами і фінансистами. Причина «забуття» відомого ученого і громадського діяча відома. М.М. Алексеєнко - людина дворянського походження, досить великий землевласник (у Харківській губернії володів 1200 десятинами, а в Єкатеринославській - 4800 десятинами землі, тобто, за нашими підрахунками, великим колгоспом або радгоспом). Для встановленої з 1917 року Радянської влади цього було більш ніж достатньо. Крім того, М.М. Алексеєнко був членом партії «октябристів» - буржуазній партії, лідери якої - Гучков, Мілюков, а з часом і «земці-октябристи» Родзянко, Савич, Шидловський та ін. - викликали гнів і роздратування у більшовицьких лідерів тільки згадкою їхніх прізвищ.

Словом, Алексеєнко був суто «реакційний» в історичному минулому, хоча саме він став ініціатором видання «Записок Імператорського Харківського університету», де друкували роботи відомі вчені (зараз «Вісник ХНУ» - «фахове» видання). Нагадаємо, що М.М. Алексеєнко ще з 1888 року був почесним членом Єкатеринославського губернського попечительства дитячих притулків; з 1 липня 1914 року - членом так званого комітету Романовського, який субсидував установи для сиріт «сільського стану». 26 серпня 1914 року він був призначений членом Верховної ради з «підкування про родини, чії родичі були покликані на війну, а також родини поранених і полеглих воїнів». У 1898-1901 рр. був «гласним» Харківської міської думи, в 1910-1913 рр. -

«гласним» повітових і губернських екатеринославських земств. Уряд того часу високо оцінив заслуги М.М. Алексеєнко: він кавалер орденів св. Ганни I ступеня, св. Станіслава I ступеня, св. Владіміра III ступеня. 31 березня 1900 року було затверджено «Положення про премію імені заслуженого професора, таємного радника Михайла Мартиновича Алексеєнка при Імператорському Харківському університеті в пам'ять його плідної 30-річної діяльності на користь Харківського університету». Премія присуджувалася за кращий твір, написаний студентом Харківського університету, на теми, які щорічно проголошувалися на урочистих зборах університету (теми визначалися по черзі факультетами). Підсумки друкувалися в «Харківських губернських відомостях» і в «Записках» університету. Гроші на премії збиралися «товаришами, колишніми товаришами по службі і шанувальниками заслуженого професора Алексеєнка».

Історичний період життя і творчості став основою теоретичної спадщини фінансових поглядів М.М. Алексеєнка. Це був період розквіту фінансової думки після довгих сторіч застою. Фінансова наука розвивала традиції російської і європейської фінансової школи. Алексеєнко, як ніхто інший, утілював в життя цей досвід, оскільки був відряджений за кордон в 1874 році (Німеччина, Австрія, Франція) для вивчення явищ у сфері фінансів і кредиту (а також методики викладання в університетах). Унаслідок чого, в 1879 році він пише книгу «Чинне законодавство в прямих податках» (ця тема була захищена ним як докторська дисертація).

М.М. Алексеєнко не копіював західноєвропейську фінансову школу; він розробляв власні положення щодо фінансових питань розвитку суспільства. Складність цих процесів можна пояснити історичною відсталістю Російської імперії у фінансовій сфері, нерозвиненістю фінансового законодавства, бюджетного права, податкового, банківського й ін. Наприклад, в Росії порядок складання державного бюджетного розпису (кошториси доходів і витрат) почався тільки з 1763 року, донині бюджетна практика Росії перекреслювала всі норми має рацію, але організація державних фінансів була створена ще при Петрові I. Та і викладалася фінансова наука не окремо, а як частина фінансового права і тільки в університетах.

У таких умовах головне - визначитися з провідними питаннями фінансової науки як предмета. Фінансова наука - налагоджений процес отримання знань, їх організації і систематизації в світлі певної теорії; це сума знань про явища державних фінансів, встановлення закономірностей їх функціонування; вона об'єднує внутрішню логіку осмислення фінансових реалій пізнавальними засобами висновків, постулатів, дефініцій, концепцій, гіпотез; виконує методологічну, евристичну, таку, що координує роль в процесі дослідження. З погляду сучасної фінансової думки, можна стверджувати, що М.М. Алексеєнко стояв на передових позиціях, відпрацьовував новітні питання фінансової теорії, аналізував факти, які вже у той час хвилювали багато фінансистів, наприклад, питання накопичення державного боргу і державного кредиту.

Погляди М.М. Алексеєнка на економічну природу державного боргу і держкредиту відповідають сучасним принципам функціонування ринкової економіки, хоча вони були висловлені більш ніж сторіччя тому.

Центральним питанням повинні бути не балансування бюджету, а сприяння економічному зростанню, використання економічного потенціалу, зайнятості. Державний бюджет повинен бути засобом підтримки і забезпечення макроекономічної стабільності незалежно від того, досягається він з дефіцитом або профіцитом. Зовнішнє фінансування впливає на платіжний баланс країни і приводить до зростання попиту держави на товари і послуги у момент отримання позики. Проте ці засоби можуть піти на оплату імпорту, покриття попередніх боргів (виплату відсотків), або після конвертації бути направленими на виплати населенню. Проф. М.М. Алексеєнко здійснив значний внесок до теорії

«податкових фінансів», збагатив основний перебіг фіскальної думки, досліджував теорії перекладення податків.

Як відомо, світова фінансова думка знаходиться у пошуках оптимальних податкових систем, причому майже з часів виникнення податків. Розробляються нормативні принципи оподаткування, які створювали б гармонійні взаємини між ризиком і платниками. При цьому головним критерієм або узагальнювальним принципом є завдання не перенавантажувати громадян і господарство, але і не брати податків менше, ніж необхідно для нормальної діяльності державних структур. Питання податкового тягаря можна розглядати на рівні індивідуалістичних державних, мікроекономічних і макроекономічних основ.

Наведемо ще один приклад вдумливого відношення. У роботі «О подушной подати в России» (1870) М.М. Алексєєнко пише: «В теории на счет подушной, поголовной или личной подати замечается сбивчивость, которая впрочем, служит отголоском общей неопределенности понятий в финансовой науке. История представляет постепенный отход от натурального, личного, поголовного обложения к денежному, имущественному, подоходному; если первую ступень характеризует равенство, то отличительной чертой второй должна быть признанная пропорциональность. Прежде главный фактор производительности - физическая рабочая сила; только эта сила давала доход, облагаемый государством, но потом в трудовые операции входит в различных пропорциях нематериальный элемент, увеличивающий производительность и доход. Теперь перед нами - доходы, которые не могут быть сведены к труду, как источнику, но которые должны подлежать налогу».

М.М. Алексєєнко був глибоким послідовником вчень про податки, засновниками яких були А. Сміт, Д. Рікардо. Саме вони були засновниками розробки економічної природи податків. Зараз будь-який економіст, що поважає себе, по пам'яті перерахує чотири принципи оподаткування А. Сміта, хоча його погляди ще не згруповані в систему, і немає ще визначення податку. Висловлюючи свою думку на завдання держави у сфері економіки, М.М. Алексєєнко пише: «Разумное основание существования государства, его высокая задача именно в том и состоит, чтобы организовать это общественное производство - дать процессу создания хозяйственных благ обща правовую форму установит общие основания для деятельности отдельных хозяйственных сил, сблизит их, пополнит их там, где они не достаточны, поставит их в условия, наиболее благоприятные для их развития, урезывает, стесняет их там, где они принимают противохозяйственное и противообщественное направление».

Ця думка про суть і функції держави у сфері економіки мала принципове значення. Відомо, що в економістів існує два напрями, де чітко простежується роль держави.

Відповідно до першої з них (А. Сміт) держава виробляє непродуктивні послуги. Ця точка зору (вона і зараз підтримується багатьма «смітіанцями») відокремлює фінансове господарство від народного, протиставляє їх одне одному. Податок за такою схемою не пов'язаний із задоволенням економічних потреб суспільства; більше того, оскільки витрати держави непродуктивні, податок не тільки не корисний, але і шкідливий для суспільства. Інший напрям протилежний: держава - складова частина народногосподарського комплексу, коли виникає потреба в ньому, як в його складовій частині. Цю думку поділяють більшість економістів. Розуміючи цю проблему, М.М. Алексєєнко (з великою повагою відносячись до А. Сміта) як би «підказує»: «Расходи правительства по отношению к подданым то же, что издержки управления относительно хозяев большого владения, обязанных участвовать в этих издержках в размере доходов, получаемых каждым из этого владения».

Свого часу М.М. Алексеєнко за його власним бажанням був відряджений Харківським Імператорським університетом до низки країн Західної Європи (Англія, Франція, Німеччина) для вивчення «порівняльного оподаткування». Накопичений матеріал був настільки значним, що використовувався в різних формах до кінця його творчого життя, а вона майже співпала з його фізичною смертю. Проте питання про податки було настільки опрацьованим, що непослідовність А. Сміта сприймалася з великою повагою і розумінням.

Передбачаючи майбутнє, М.М. Алексеєнко писав: «только витрати на суспільну оборону і на підтримку гідності верховної влади повинні покриватися загальними зборами зі всього суспільства». Дослідниця В.М. Пушкарьова пише: «В изложении М.М. Алексеенко познакомимся с рассуждениями Сея относительно его понимания производительного труда: «основное понятие здесь - созданная полезность. Производство можно определить так: это деятельность человека, направленная на создание полезностей. Полезность может воплощаться в материальных формах и в нематериальных. Так что услуги государства - это тоже производство и полезности. Поэтому все эти продукты и труд, употребленный на их создание, должен быть по справедливости назван производительным. Государство имеет нужды, которые должны быть удовлетворены известными полезностями, которые оплачиваются налогом».

Ще одне питання, яке неможливо обійти без М.М. Алексеєнка, - теорія бюджету і форми вилучення. Бюджет - головний фінансовий план країни, що забезпечує створення, формування, розподіл, перерозподіл, використання, контроль і так далі. Цей грошовий фонд є обов'язковою умовою функціонування будь-якої держави. Централізуючи і перерозподіляючи грошові ресурси, держава отримує можливість коректувати дію саморегулюючого ринкового механізму. Засоби, мобілізовані через бюджет і позабюджетні фонди, використовуються для витрат на загальнодержавні потреби, які не можуть бути задоволені за рахунок приватного підприємця.

У роботі проф. М.М. Алексеєнко як ректора можна відзначити його батьківське відношення до студентів, яке було в статті «Відкриття учбових занять в університеті» газети «Південний край» від 2 вересня 1903 р. №7838.

(зі статті автора проф., д.е.н. В.В. Глуценко)